

“TEOLOJİK SORUNLARIN ELE ALINMASINDA İYİ NİYETLİLİK İLKESİ” MEVLANA’NIN BAZI KLASİK KELAM SORUNLARINA YAKLAŞIMI*

Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ*

ÖZET

Tasavvuf, İslam bilimleri ve düşüncesi tarihinde kelam ve felsefeye göre nispeten geç teşekkül etmiş bir ilimdir. Bunun bir takım nedenleri üzerinde çağdaş araştırmalarda durulmuştur. İbnü'l-Arabî, bu durumu tasavvufun ‘bilim ağacının amacı ve meyvesi’ olmasına dayandırarak açıklar. Bunun başka bir anlamı ise, tasavvufun bilim ve düşüncenin olgunluk dönemini temsil ettiği iddiasıdır. Gerek İbnü'l-Arabî ve gerekse kendisiyle birlikte ortaya çıkan ve onun düşüncesinin etkilerini taşıyan tasavvuf akımları, bu olgunluk sürecini kabul etmiş, geleneksel konulara bu bakış açısıyla bakmaya çalışmışlardır. Bu yönüyle sufiler, kelamın ve felsefenin daha önce çeşitli üslup ve amaçlarla ele aldıkları sorunları bazen aktarmış, çoğunlukla da farklı bir gözle yorumlamışlardır. Bu durumda pek çok sorun, bazen yeni boyutlar kazanmışken bazen geleneksel kalıplarda çözümsüz kalmış sorunlar farklı bir gözle çözüme kavuşturulmuştur.

Mevlana’nın İbnü'l-Arabî’yle birlikte ortaya çıkan teorik düşüncüyü şiirin imkânlarından yararlanarak geniş kitlelere ulaştırdığı bazı araştırmalarda dile getirilmiştir. Mesnevi’ye ve Divan’a baktığımızda, Mevlana’nın İslam düşüncesinin ve bilhassa kelamın geleneksel sorunlarına da basitleştirici ve çözümleyici bir yaklaşım getirdiğine tanık olmaktayız. Bu bağlamda kelamın en önemli sorunlarından birisi olan ve pek çok mezhebin ortaya çıkmasına yol açan kader-özgürlük sorunu Mevlana’nın pek çok vesileyle ele aldığı hususlardan biridir. Tevhidin, Allah’ın bilinmesi, Allah’ın nitelikleri vb. konular bu geleneksel kelam konuları arasında sayılabilecek benzer hususlardır. Mevlana, bu gibi sorunları geleneksel tartışmaları hesaba katsa bile, farklı bir yöntemle çözmeye çalışır. Bu yöntemin en önemli unsuru, dini konularda iyi niyet diyebileceğimiz olumlu tavırla yaklaşmaktır. Bu durumda pek çok noktada sonuçsuz kalan kelamın cedelci ve kanıtlamacı yöntemi yerini, dini konuların ele alımında iyi niyet ve samimiyete bırakarak, yükümlü-müminin rolünün artırılması sağlanır. Tebliğimizde üzerinde durmak istediğimiz husus,

* Bu çalışmanın ilk hali İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından “Din ve Dünya Barışı” adıyla, 26–28 Nisan 2007 tarihinde düzenlenmiş olan uluslararası sempozyumda sunulmuştur.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

Mevlana'nın bu yönteminin dini sorunların ele alınışında nasıl işlendiğini ele alarak, günümüz bakımından bu tavrın anlamının soruşturulması olacaktır.

ABSTRACT

“THE PRINCIPLE OF GOOD INTENTION IN EVALUATING THEOLOGICAL ISSUES” MAWLANA’S APPROACH TO SOME CLASSICAL THEOLOGICAL ISSUES

Islamic Sufism is a genre which was established respectively later than theology and Philosophy in Islamic sciences and in History of thought. The reasons have been presented by contemporary studies. Ibn al-Arabi explains this as Islamic Sufism is the aim and the fruit of tree of knowledge. In other word, Islamic Sufism, claimed, is the representative of ultimate stage in science and thought. Ibn al-Arabi and also succeeding Sufi trends emerged with him acknowledges this development process and view the classical issues from this perspective. With this regard, Sufis mostly interpret the issues in a different way from which the theology and philosophy carried out. In this case most of the issues have gained new dimensions and sometimes unsolved problems have been sorted out with this new view.

It is assessed in some researches that Mawlana extended this theoretical thought emerged by Ibn al-Arabi using the power of poem. We see that Mawlana simplifies and solves classical issues of Islamic thought and theology in his *Masnawi* and *Diwan*. In this regard, the issue of free-will, one of the essential problems in theology and leads to emerge a number of sects, is a subject Mawlana usually evaluates in different contexts. The unity God, To be known of God, Attributes of God etc. are the common issues in classical Islamic theology. Mawlana, despite that he uses the classical discussion, tries to solve in a different way. The main character of his method is to approach the issues in a good intention. Instead of argumentative method of theology that has lots of unsolved-answers, with his good intention and sincerity, the role of responsible believers can be achieved. In my paper, I will work on how Mawlana's method can be used in religious issues and what is the meaning of this attitude in our contemporary context.

Tasavvuf, İslam bilimleri tarihinde kelama ve felsefeye göre daha geç teşekkül etmiş bir ilimdir. Bu durum, tasavvufun kendisinden önce teşekkül etmiş bilim ve disiplinlerin bazı etkilerini taşımasına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle tasavvuf, kelam ve felsefe gibi teorik ilimlerin olduğu kadar fıkıh ve diğer dini ilimlerin etkileri altında gelişmiştir. Bunun bir takım nedenleri üzerinde çağdaş

araştırmalarda durulmuştur. Bu çalışmalarda vurgulanan hususlardan birisi, tasavvufun iki yönünü ayırt etmek esasından meseleye yaklaşır: Bu iki yön, bir züht ve pratik hareket olarak tasavvuf ile teorik bir disiplin olarak tasavvuf şeklinde dile getirilmiştir. Teori ile pratiğin ayırt edilmesindeki güçlükler dikkate alınarak, bu tasnife bir takım eleştiriler yöneltilebilse bile, tasavvufun başından beri Müslümanların hayatında yer aldığı, Hz. Peygamber'in ve sahabesinin bir züht hayatı yaşadığı bir gerçektir. Bu durumda tasavvuf İslam toplumunun her döneminde kendini göstermiştir. Ancak zamanla tasavvuf, farklı bir bilim ve sosyal gurup olarak ayrılmış ve kendini ifadeye başlamıştır. Bu ayrışmada ise önce bir züht hayatı, ardından teorik temayül olarak gelişmiş ve en sonunda İslam fırkaları ve bilimleri içindeki yerini almıştır. Fahreddin Razi, sufileri bir bilim gurubu olarak kitabında zikrederken kendisinden önce bunun yapılmamış olmasını eleştirir ve bunun büyük bir eksiklik olduğunu söyler. Çünkü ona göre tasavvuf, hakikate ulaşmak için sağlıklı bir yöntemle sahip bir fırkadır.¹

Bu durumda sufilerin de bilim gurupları ve fırkaları içinde yer alması bir zorunluluktur. İbnü'l-Arabî ise, tasavvufun teorik olarak daha geç teşekkül etmesini farklı bir açıdan ele almıştır. Ona göre bu durum, tasavvufun 'bilim ağacının amacı ve meyvesi' olmasından kaynaklanır. Bunun başka bir anlamı ise, tasavvufun bilim ve düşüncenin olgunluk dönemini temsil ettiği iddiasıdır. Gerek İbnü'l-Arabî ve gerekse kendisiyle birlikte ortaya çıkan ve onun düşüncesinin etkilerini taşıyan tasavvuf akımları, bu olgunluk sürecini kabul etmiş, geleneksel konulara bu bakış açısıyla bakmaya çalışmışlardır.² Bu yönüyle sufiler, kelimcilerin de daha önce çeşitli üslup ve amaçlarla ele aldıkları sorunları bazen aktarmış, çoğunlukla da farklı bir gözle yorumlamışlardır. Bu durumda pek çok sorun, bazen yeni boyutlar kazanmışken bazen geleneksel kalıplarda çözümsüz kalmış sorunlar farklı bir gözle çözüme kavuşturulmuştur.

Mevlana'nın İbnü'l-Arabî ile birlikte ortaya çıkan teorik düşüncüyü şiirin imkânlarından yararlanarak geniş kitlelere ulaştırdığı araştırmalarda dile getirilmiştir. Özellikle Mesnevi'ye baktığımızda, Mevlana'nın İslam düşüncesinin ve bilhassa kelamın geleneksel sorunlarına basitleştirici ve çözümleyici bir yak-

¹ Abdülhakim Yüce, *Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf*, Çağlayan Yayınları, İzmir 1996.

² Mesela bk. İbnü'l-Arabî, *Fütühat-ı Mekkiye*, (çev. Ekrem Demirli), İstanbul 2006.

laşım getirdiğine tanık olmaktadır. Bu bağlamda kelamın en önemli sorunlarından birisi olan ve pek çok mezhebin ortaya çıkmasına yol açan kader-özgürlük sorunu Mevlana'nın birçok vesileyle ele aldığı hususlardan biridir. Tevhidin, Allah'ın bilinmesi, Allah'ın nitelikleri vb. konular bu geleneksel kelam konuları arasında sayılabilecek benzer hususlardır. Allah'ın birliğine, asıl etkenin O olduğuna, her şeyin onun isteğine, iradesine, iznine kaza ve kaderine bağlı olduğuna inanmak, İslam düşüncesinde önemli sayılan inançların başında gelen konulardandır. Ancak bu konuyu doğru bir şekilde kavrayabilmek için, akıl ve anlayış olgunluğu gerektirmekle birlikte doğru düşünme metoduna ve açıklayıcı ifadelere de ihtiyaç vardır.

Mesnevi'de özellikle "Müslüman'ın bir Mecusi'yi dine davet etmesi" başlığı altında -ki burada Mecusiler başta olmak üzere ilgili bütün İslam mezheplerini söz konusu etmiştir- cebr ve irade meselesi ele alınmıştır.³ Nitekim bu konuya Mevlana şöyle başlar:

Bir adam, Mecusi'nin birine, yahu, gel de Müslüman ol, Müslümanlar arasına karış dedi.

Mecusi dedi ki: Tanrı dilerse imana gelirim, ihsanını çoğaltırsa yakîn elde ederim.

³ Mesnevi'de 2911. beyitten sonraki hikâye bu konuyu işlemektedir. Söz konusu hikâye baştan aşağıya irade ve ihtiyar hakkındaki fikir ayrılıklarını anlatır. Cebri kabul eden Havaric, kulun, hayır ve şerri, kendi irade ve ihtiyarıyla yapmadığını söylerler. Sünniler tarafından Kaderiyye diye anılan Mutezile, bunların tam zıddıdır. Onlarca Tanrı, herkesin ne yapacağını bilir. Fakat Tanrı'nın bilgisi, kula işi cebren yaptırmaz. Kul, hayır ve şerri kendi irade ve ihtiyarıyla yapar. Karşılığında da mükâfat ve cezayı hak eder. Sonraki Şii bilginleri, bu hususta Mutezile mezhebini kabul etmişlerdir. Sünnilerse orta yolu tercih etmişlerdir. Onlara göre kulda bir cüzü irade vardır. Tanrı, herkesin ne yapacağını bilir. Fakat kul, iradesini iyilik veya kötülüğe sarfetti mi o hayr ve şerri Tanrı yaratır. Hayr ve şer, bu bakımdan Tanrı'dandır, fakat iradenin sarfı, kuldandır. Sonuç olarak bu konuda oldukça çok söz söylenmiştir. Ayrıca Mesnevi'deki cilt 1, beyit 617, 618, cilt 2, beyit 61, 63, cilt 3, beyit 1368'in açıklamalarına bakılabilir. İnaaşeriyye'nin altıncı imamı Ca'fer al-Sadık da "Cebir de yoktur, tefviz de. Belki bu iş, ikisinin arasındır" yani ne Tanrı, hayr ve şerri kula cebirle yaptırır, ne de kul, kendi iradesiyle yapar, Tanrı işi ona bırakmıştır. Kulun hayr ve şerde bulunması, bu ikisinin arasında olan bir keyfiyettir" demiştir. Ayrıca "Kaderiyye, yani kaderi inkâr edip kul, yaptığı işi kendi yapar inancında bulunanlar, bu Ümmetin Mecusileridir..." diye bir uydurma rivayet de bulunmaktadır.

Müslüman dedi ki: Tanrı, senin imana gelmeni canımı cehennemden kurtarmak diler.⁴

Burada anlatılan bütün hikâye başından sonuna kadar irade ve ihtiyar hakkındaki fikir ayrılıklarını anlatmaktadır: Cebri kabul eden Havaric, kulun, hayır ve şerri, kendi irade ve ihtiyariyle yapmadığını söyler. Sünniler tarafından Kaderiyye diye anılan Mutezile, bunların tam tersi bir görüş benimsemişlerdir. Onlara göre Tanrı, herkesin ne yapacağını bilir. Mesnevi'de bu konu şöyle ifade edilmiştir:

Ama kötü nefsin, o çirkin Şeytanın seni küfür tarafının, kilisenin bulunduğu yere çekmektedir.

Mecusi, ey insaf sahibi dedi, mademki onlar üstün, ben de güçlü kuvvetli, olana dost olurum.

Üstün olana dost olabilir, beni daha fazla ve kuvvetle çekenin bulunduğu yere gidebilirim.

Tanrı, benden adamakıllı öz doğruluğu istiyormuş. Dileği yerine gelmedikten sonra ne fayda?

Nefis ve Şeytan, kendi dileğini yürüttükten sonra Tanrı inayeti kahroldu, paramparça oldu demektir.⁵

Mevlana'ya göre Tanrı'nın bilgisi, bir kula herhangi bir işi cebren yaptırmaz. Kul, hayır ve şerri kendi irade ve ihtiyariyle yapar. Karşılığında da mükâfat ve mücazata hak kazanır. Şia'nın son gelenleri, bu hususta Mutezile mezhebini kabul etmişlerdir. Sünniler ise orta yol tutmuşlar ve kulda bir cüzü irade bulunduğunu benimsemişlerdir. Buna göre Tanrı, herkesin ne yapacağını bilmekle birlikte kul, iradesini iyilik veya kötülüğe sarfetme özgürlüğüne sahiptir ancak istenilen ister hayır isterse şer olsun Tanrı yaratır. Dolayısıyla hayır ve şer Tanrı'dandır.⁶ Buna göre cebir de yoktur, tefviz de. Bilakis bu iş, ikisinin arasıdır, yani ne Tanrı, hayır ve şerri kula cebirle yaptırır, ne de kul, kendi iradesiyle yapar, Tanrı işi ona bırakmıştır. Kulun hayır ve şerde bulunması, bu ikisinin

⁴ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2910-2914.

⁵ A.e., c. V, beyit 2915-2920.

⁶ Daha geniş bilgi için bk. *Mesnevi*, c. I, beyit 617, 618; c. II, beyit 61, 63; c. III, beyit 1368.

arasında olan bir keyfiyettir, düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Mevlana cebri savunanlara açıkça karşı çıkararak bu konuda şeytanın oyununa gelinmemesini şu ifadelerle anlatır:

Ben, Mecusilerin kusuru yahut kâfirsem de Tanrı hakkında yine böyle bir zanda bulunamam.

Bir kimse, onun dileği olmadan ülkesinde gezsün, dolaşsın, buyruk yürütsün...buna imkan yoktur.

Birisi onu ülkesini ele geçirsün de soluğu yaratan Tanrı, bir nefes bile alamazsın, bir şey bile söylemesin, böyle şey olmaz.

Eğer Tanrı, bir adamdan şeytanı sürüp kovmak diler de buna rağmen Şeytan, her an o adamın derdini arttırsa, Bu şeytana kul olmak gerek. Çünkü her mecliste üstün çıkan o.⁷

İnsanın, yaptığı her işi zorunlu olarak yaptığını, dolayısıyla da hiç bir sorumluluğu olmadığını içeren cebir düşüncesi, gerçekte insanın en önemli özelliklerinden biri olan özgürlük vasfını inkâr ederek; hukukî, ahlakî ve eğitim kurumlarının, özellikle de, İslam'ın teşriî nizamının gereksiz olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü insan, yaptığı işlerde özgürlük, irade ve seçim hakkına sahip olmazsa, artık Allah'ın kullarına vazife ve teklif tayin etmesine, cennet ve cehennem yaratmasına, sevap ve azap belirlemesine, kıyamet gününü getirmesine, peygamber göndermesine ve kitap indirmesine hiçbir şekilde ihtiyaç kalmayacaktır. Mevlana cebriyenin durumunu "Sünni Müslüman'ın Cebri kâfire cevap verip kulun ihtiyarı olduğuna dair delil göstermesi" başlığı altında şöyle özetlemektedir:

Sünnet bir yoldur ki, Tanrı hepsine esenlik versin, peygamberler, o yoldan yürümüş, o yolu ayakları ile çiğneyip açmışlardır. O yolun sağında Cebir çölü vardır. Kul, orada kendisinde ihtiyar görmez, emir ve nehyi inkâr edip te'vile sapar. Hâlbuki emir ve nehyin inkârından, emre uyanların yeri olan cennetle, uymayanların durağı ve cezası olan cehennemi inkâr etmek çıkar. Artık iş nereye varır? Ben söylemeyeyim, akıllıya bir işaret yeter. Yine o yolun solunda da kader çölü vardır.

⁷ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2930-2934.

Buraya sapan da yaratıcının kudretini, halkın kudretinin mağlûbu bilir. Bundan da öyle fesatlar meydana gelir ki o Cebrî Mecusi onları sayıp dökmüştür.⁸

Hâlbuki Kur'an ayetleri, hadisler ve aklî burhanlar, âlemin yaratılışındaki gayenin, insanın kendi iradesiyle, Allah'a ibadet ve kulluk etmekle birçok yüce kemallere ulaşmış, Allah'ın özel rahmetlerine nail olma zemininin hazırlaması olduğunu "açıkça ortay koymaktadır. Mevlana, bu sorunları geleneksel tartışmaları hesaba katsa bile, farklı bir yöntemle çözmeye çalışmıştır. Bu yöntemin en önemli unsuru, dini konularda "iyi niyet" diyebileceğimiz olumlu bir bakış açısıyla meselenin ele alınışıdır. Bu durumda pek çok noktada sonuç vermeyen "cedelci kanıtlama yöntemi" yerini, dini konuların ele alınışında, iyi niyet ve samimiyete bırakarak, yükümlü-müminin rolünün artırılması sağlar. Tebliğimizde üzerinde durmak istediğimiz husus, Mevlana'nın bu yönteminin dini sorunların ele alınışında nasıl işlendiğini söz konusu ederek, günümüz bakımından bu tavrın anlamının soruşturulması olacaktır.

Mevlana, Mesnevi'nin muhtelif yerlerinde cebrilerin inançlarından söz eder ve insanın cebrilik ile özgürlük arasında nasıl bir tavır takınması gerektiği üzerinde durur. Kuşkusuz burada Mevlana'nın bir yönüyle açmazı İslam düşünce tarihinde meselenin ortaya çıkarttığı sorunlardan bilebildiğimiz kadarıyla iki yönlüdür: Birincisi, kadir-i Mutlak bir Tanrı anlayışına sahip bir Müslüman olarak Tanrı'nın iradesinin karşısında sınırlı bile olsa ikincil bir iradenin bulunmasının ortaya çıkartacağı güçlüklerdir. Bu durumda Mevlana, özellikle Ehl-i Sünnet kelamcılarının ve bilhassa da Eşarilerin yaklaşımlarını hatırlatır bir şekilde Tanrı'nın kadir-i mutlak oluşu üzerinde durur. Bu yaklaşımını şu ifadelerle dile getirir:

Kendi özür defterini okudun. Sünni'nin defterini de oku, ne diye öyle kalakaldın?
Kaza ve kader hususunda cebrice ince sözler söyledin. Şimdi macerayı dinle de onun sırrını benden duy.
Şüphe yok ki bizim bir ihtiyarımız vardır. Duyguyu inkâr edemezsin, bu meydana dadır.
Kimse taşa gel buraya demez. Kimse bir toprak parçasından vefa ummaz.

⁸ A.e., c. V, beyit 2961-2964.

Kimse adama hadi uç demediği gibi köre de gel, beni gör diye bir teklifte bulunmaz.⁹

Bunun için bir takım kanıtlar zikreder, insanın O'nun kudretinin karşısındaki değersizliğini ve hakirliğini anlatır. Ancak bu meselenin birinci yönüdür. Kadir-i mutlak inancını ortaya koyduktan sonra yapılması gereken şey, bu kez insanı yükümlü ve mükellef bir varlık olarak dini emir ve yasaklarla sorumlu tutacak bir anlayışı ortaya koymaktır. Mesnevi'sindeki şu sözleri bunu açıkça ortaya koymaktadır:

Tanrı, "Köre teklif yok" dedi. Hiç güçlükleri açan Tanrı, kimseyi güce sokar mı? Kimse taşa geç geldin yahut sopaya neden bana vurdun demez. Mecbur olandan böyle şeyler aranmayacağı gibi özürliye de kimse bu çeşit sözler söylemez, vurup dövmez. Ey yeni, yakası temiz kişi, emir, nehiy, öfke, lütuf ve azarlama, ancak ihtiyacı olanadır. Zulümde de ihtiyarımız vardır, sitemde de. Ben, bu Şeytanla nefisten bunu kastettim.¹⁰

Mevlana bunun üzerinde ısrarla durur. Zira insanın iradesini, özgürlüğünü, işlerinde seçim hakkına sahip olduğunu ve yaptığı işlerden sorumluluğunu reddetmek, insanın yaptığı işlerle yüce mükâfatlara ve kemallere ulaşmaya liyakat kazanmasını anlamsız kılar. Bütün bunlar, ancak özgür iradenin olduğu yerde bir anlam taşır. Bu görüşlerini ve cebirden kurtuluş yolunu şöyle açıklar:

İhtiyar, senin içindedir. O, bir Yusuf görmedikçe elini uzatamaz. İhtiyar ve dilek, nefistedir. Dilediği şeyin yüzünü görür de ondan sonra kol kanat açar. Köpek uyumuş ama ihtiyarı kayboldu sanma. İşkembeyi gördü mü kuyruğunu sallamaya başlar.

⁹ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2965-2969.

¹⁰ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2970-2974.

At da arpa gördü mü kişnemeye koyulur; kedi de etin oynadığını görünce miyavlamaya başlar.

İhtiyarın harekete gelmesine sebep görüştür, ateşten kıvılcım çıkaranın körük olduğu gibi.

Şu halde ihtiyarın, İblis gibi seni oynatır. Sana vasıtalık eder, Vis'in selâmını, haberini getirir.

Dilediği bir şeyi adama gösterdi mi, uyumuş olan ihtiyar, derhal gözünü açar.

Melekler de Şeytanın inadına gönlüne feryatlar salar.

Bu suretle hayra olan ihtiyarını harekete getirmek ister. Çünkü bu göstermeden önce sende şu iki huy da uykudadır.

Şu halde ihtiyar damarlarını harekete getirmek için melek de sana yapılacak şeyleri gösterir, Şeytan da.¹¹

Mevlana bütün bunları “cedelci kanıtlama yöntemi” yerine hikayelerle anlatma yolunu seçer. Problemi olumlu ve olumsuz bütün yönleriyle ortaya koyduktan sonra doğruya davet eder. Konumuz açısından bunun en güzel örneği Mesnevi’de Müslüman’ın bir Mecusi’yi dine davet etmesi şeklinde anlatılmıştır.

Özgür iradenin ve seçim hakkının olmadığı bir yerde ise, mükâfat ve liyakat kavramları anlamını yitirir. Özgür iradenin olmaması durumunda, insan hayatı boyunca kendisine, başkalarına ve yaratıcısı olan Allah'a karşı hiç bir sorumluluk duymasının, sonsuz nimetleri ve ilahi rızayı elde etmeye gayretinde olmasının hiçbir anlamı kalmayacaktır. Bu ise yaratılış gayesinin aksine olan bir durumdur. Mevlana bu konuda şöyle der:

Gece yarısı dosttan bir sır duydun, onun söz söyleyişini işittin mi, sabahleyin söz söyleyenin o dost olduğunu anlarsın.

Geceleyin iki kişi, sana haber getirirse sabahleyin ikisini de seslerinden tanırsın.

Geceleyin aslan ve köpek seslerini duysan karanlıkta yüzlerini görmezsin ama,

Gündüz olunca yine bağırdıkları zaman aklınla o sesleri ayırt eder, hangi hayvanlara ait olduğunu anlarsın.

Hâsılı Şeytanla ruh, sana kötülüğü ve iyiliği gösterirler. Her ikisi de ihtiyarın olduğuna delildir.

¹¹ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2975-2984.

Bizde bir gizli ihtiyar vardır, iki şey gördün mü, artar, harekete gelir.
 Hocalar, çocukları döverler, hiç karataş terbiye kabul eder mi?
 Hiç taşa yarın gel, gelmezsen seni kötü bir surette cezalandırırım der mi?
 Hiç akıllı adam, bir toprak parçasını döver, bir taşı azarlar mı?
 Akıl bakımından cebir, kadere inanmamaktan da daha rezilce bir iştir. Çünkü Cebri olan, kendi duygusunu inkâr ediyor demektir.
 Kaderi inkâr eden hiç olmazsa duyguyu inkâr etmiyor. Oğul, Tanrı işi, duyguya sığmaz ya.
 Fakat ulu Tanrının işini inkâr edense âdeta delilin delâlet ettiği şeyi inkâr ediyor demektir.
 Kaderi inkâr eden, duman vardır da ateş yoktur, kandilin ışığı,, hiçbir ışık olmaksızın aydındır demektir.
 Cebri ise ateşi görür de inadına ateş yok der.
 Ateş, eteğini tutuşturur, yakar, yine ateş yoktur der. Karanlık, eteğini dolaştırır, yere kapaklanır, yine karanlık yok eder.¹²

Mesnevi’de anlatılan hikâyenin ikinci kısmı bu bakımdan dikkate değerdir. Mevlana mutlak bir cebriliği benimseyen insanların içinde buldukları ilişki ve açmazlara dikkat çekerek konuyu izah etmek ister. Ona göre dikkat edilmesi gereken ilk husus, cebriliği benimseyenlerin bir samimiyet testinden geçirilmesidir. Acaba bir insan hayatının hangi aşamasında cebriliği savunur? Hayatın her aşamasında mı, yoksa bilhassa dini konular olduğunda mı cebriliği savunur? Başka bir ifadeyle insan cebriliği benimserken hayatı böler mi?

Mevlana’ya göre cebriler hayatı bölerek cebriliği benimsemektedir. Bu durumda söz gelişi dini hayatın gereklerini yerine getirmek söz konusu olduğunda insanlar, Tanrı’nın kudretine atıf yaparak meseleden kendilerini kurtarmak isterler. Bunu yapmak da teorik olarak mümkündür. Çünkü cebrilik kadir-i mutlak fikrinden hareket ettiğinde, zorunlu olarak kabul edilebilir kanıtlar ileri sürecektir. Bu bakımdan hiçbir zaman cebriliğin ileri sürdüğü kanıtlar büsbütün geçersizleştirilemez. Nitekim özellikle Eşarilik de Mutezile mezhebinin özgürlükçü ve ihtiyarı esas alan tavrı ile Cebriilerin bu katı tutumu arasında sıkışmıştır. Uzun tartışmalardan sonra Eşariler, ‘kesb’ diye isimlendirdikleri ancak hiç-

¹² Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 3000-3019.

bir zaman kesin bir tanıma ulaştıramadıkları bir teoriyle görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Mutezile mezhebinin tavrı da pek çok bakımdan eleştirilere açık olagelmıştır. Çünkü mutlak bir özgürlüğü temellendirmek, kadir bir Tanrı fikriyle birlikte mümkün değildir.

Burada İslam mezheplerinin Tanrı tasavvurlarını belirleyen ana kavramların nasıl ortaya çıktığına tanık olmaktayız. Bu bağlamda sözgelisi Mutezile için Tanrı öncelikli olarak adalet ve iyilik ilkesiyle birlikte düşünülmelidir. Tanrı kullarına zulmetmez ve ondan adaletin dışında bir eylem meydana gelmez. Bu durumda insanın özgür sayılması ve davranışlarını kendi seçimiyle yapması, bu adalet fikrinin istilzam ettiği bir neticedir. Buna karşın Eşariler ise Tanrı'nın birliğinin gereğini Onun mutlak kudreti sahibi olmasında görmüşlerdir. Bu yönüyle Eşari kelamının en önemli sorunu, kadir-i mutlak bir Tanrı tasavvurunu temellendirmek iken aynı zamanda bundan ortaya çıkan sorunlar Eşari kelamının felsefe ve Mutezile kelamıyla arasındaki gerilimlerin kaynağı olmuştur. Konumuz bakımından en önemli yansıması ise, özgürlüğün nasıl temellendirileceğiydi.

Eşariliğin bu sorununu Mesnevi'de de görmekteyiz. Çünkü Mevlana, kesin bir şekilde özgürlüğün kanıtlanamayacağını hesaba katmaktadır. Böyle bir iddia zaten bizzat tasavvufun ahlak, bireyin yetkinleşmesi ve kemale ulaştırılması, Tanrı insan ilişkileri gibi temel düşünceleriyle çelişir. Öyleyse Mevlana'da Eşarilerin çözemediği yoldan kader ve özgürlük ile bir çözüm beklenmemelidir. Nitekim Mevlana da böyle bir şeye yer vermez. Ancak meseleyi başka bir açıdan ele alarak Eşarilerin içine düştüğü sorunu aşmaya çalışır.

Mevlana, dini sorunlarda cebriliği benimseyen insanların dünyevi işlerde aynı inancı sürdürmediklerine dikkat çeker. Bunun yerine dini işlerde cebri olan insanlar dünyevi işlerini ve maslahatlarını özgür ve iradeli bir şekilde yerine getirmektedir. İnsanın muhtar bir varlık olduğu ve bütün eylem ve işlerini kendi irade ve ihtiyari ile yaptığı konusunda neredeyse hiçbir şüphe yoktur. Her insan bütün ruhsal özellik ve duygularını kendi içinde idrak ve ihsas ettiği gibi, böyle bir özelliğe sahip olduğunu da bizzat kendi idrak ve ihsas etmektedir. İnsanın bu idraki hata etmesi mümkün olmayan kazanımlarına ve tecrübî bilgisine dayan-

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 16, Yıl: 2007

maktadır. İnsan her şeyden şüphe etse bile, kendi zatında varlığını hissettiği duygu ve ihsaslarında şüphe edemez. İnsanın hür irade sahibi oluşu bu türden bir gerçekliktir. İnsanlar, kendi vicdanlarına müracaat ettiğinde bir sözü konuşup konuşmamakta, bir yemeği yiyip yememekte veya elini hareket ettirip ettirmemekte serbest ve muhtar olduğunu hissetmektedir. Yine günlük hayatta bütün insanlar, yeme, içme veya yaşamla ilgili herhangi bir konuda tercih ettiği hareket veya davranışları kendisinin tercih ettiğini bilir ve bütün bunları yapmaya mecbur olmadığının, isterse bunların tersini de yapabileceğinin bilincindedir.

Mevlana, Mesnevi'sinin birçok yerinde insanın seçme özgürlüğü bulunan bir varlık olduğunu ele alarak onu çoğu zaman cedel yapmadan açıklayıcı nitelikteki hikâyelerle anlatmıştır. Ancak bundan da önemlisi Mevlana anlatımında günlük hayattaki tecrübeler veya insan psikolojisi insan hürriyetini ispatlayan en önemli delillerdendir. Elbette Mesnevi'de yer alan cebir konusu ile ilgili bütün örnekleri veya açıklamaları böylesi bir çalışmada aktarma imkânının olmadığı açıktır. Bu durumda zorunlu olarak konuyla ilgili bilgileri genel hatları ile maddeler halinde sıralamak okuyucuya ihtiyaç halinde kaynağına müracaat konusunda kolaylık sağlayacaktır. Buna göre Mesnevi'deki cebirle ilgili anlatılanları veya insanın muhtar oluşuna dair delillerini şöyle sıralayabiliriz:

1- İnsanın seçme özgürlüğü vardır. Zira her insanın bizzat kendisi bunu idrak etmektedir. Mevlana şöyle der: "Şüphesiz bizim seçme özgürlüğümüz vardır. Zira varlığı hissedilen bir şeyi inkâr etmek olamaz".¹³

2- Tereddüt olayı: İnsanın seçim ve karar almada tereddüde düşmesi onun muhtar olduğunu göstermektedir. Mevlana şöyle der: "Yarın bunu mu yapayım? Şunu mu?" demen ey genç, muhtar oluşunun delilidir. İki iş arasında tereddütte kalmaktayız. İhtiyar olmazsa, bu tereddüt nasıl olabilir? Hiç "bunu mu yapayım? Şunu mu?" diyenle iki eli bağlı olan insan bir olur mu?"¹⁴

¹³ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 2965-2969.

¹⁴ A.e., c. V, beyit 3070.

3- Emir, nehiy, va'd ve vaid, sevap ve ceza ihtiyarın varlığını kanıtıyor. Mevlana şöyle der: "Kur'an baştan sona emir, nehiy ve va'd ve vaidlerle doludur. Mermer taşına emredildiğini kim görmüştür? Bu yüce alemi icat eden Allah, nasıl cahilane emreder veya nehyeder? Hiçbir kimse, taşa gel demez. Hiçbir kimse, çakıldan vefa aramaz. Hiçbir kimse, taşa geç geldin demez. Hiçbir kimse, ağaca beni niçin vurdun demez. Muhtar olandan gayrisine emir, nehiy, öfke, ikram ve kınama olamaz."¹⁵

4- İnsanın yaptığı işlerden lezzet alması onun muhtar olduğunu kanıtıyor. Zira kerhen yapılan işlerden lezzet alınmaz. Mevlana bu konuda şöyle der: "Hiç kerhen yapılan işlerde lezzet olur mu? Oysa sen günaha koşarak gidiyorsun! Kim böyle neşeyle kerhen yapılan işe gider? Oysa insanlar sapkınlığa oynayarak gitmekte."¹⁶

5- İnsanın yaptığı yanlış işlerden dolayı pişman olup vicdan azabı duyması onun muhtar olduğundanır. Mevlana bu konuda şöyle der: "Bizim öfkemiz ihtiyarın delilidir. Bizim utanç duymamız ihtiyarın delilidir. Eğer ihtiyar olmasaydı, bu utanç duymam niçindir? Bu teessüf etmem, vicdan azabı duymam ve kendimi kınamam niçindir? Eğer cebir olsaydı pişmanlık olmazdı, eğer zulüm olsaydı gözetleme olmazdı."¹⁷ Bütün bunlardan dolayı insanın seçme özgürlüğünün bulunuşu vicdani ve açık bir konudur ve bu konuda şüpheye yer yoktur. Zira bütün eğitim, öğretim, kanunsal düzenlemeler ve ilahi dinler bu ilke üzere kurulmuştur. Bu konuda en önemli delil ise vicdani anlayıştır. Nitekim bu konuda Mevlana şöyle der:

Arkadaş, duyguyu hayvan bile ikrar eder. Fakat bu husustaki delil, pek incedir.

Zira biz, ihtiyarımızı duyarız. Bize bir işi teklif etmek, yerindedir.

Bir şey dileyerek yapıp yapmamak yahut zorda kalmak, öfke, dayanıp hoş görmek, tokluk ve açlık gibi *vicdani idrâk*, sartı o kırmızıdan fark etmek, küçüğü büyükten, acıyı tatlıdan, miski pislikten, dokunma duygusu ile katıyı yumuşaktan,

¹⁵ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 3026.

¹⁶ A.e., c. V, beyit 3025 vd.

¹⁷ A.y.

sıcağı soğuktan, yaktıcıyı, çok sıcak şeyden, yaşı kurudan ve yine dokunarak duvarı ağaçtan ayırt etme gibi duygu yerine kaimdir.

Şu halde *vicdanî anlayışı* inkâr eden, duyguyu inkâr eder, hatta bundan da beterdur. Vicdani anlayış, duygudan daha açıktır. Çünkü duyguyu bağlamak ve duymadan menetmek, duygunun meydana geleceği yolu bağlamak mümkündür. Fakat *vicdanî anlayışı* menetmenin imkânı yoktur. Akıllıya bir işaret yeter.

Vicdanî anlayış, duygu yerine kaimdir. Her ikisi de bir arktan akar.

Onun için bu anlayışa yap, yapma diye emir etmek, nehyde bulunmak, onunla maceralara girişmek, söyleşmek yerindedir.

Yarın bunu yahut onu yapayım demek ihtiyara delildir güzelim.¹⁸

Ancak bütün bunlara rağmen, bazılarını böyle bir inanca yönlendiren, insanın muhtar oluşuna yönelik olan bir takım şüpheler olmuştur. Onlar bu şüphelerin cevabında aciz kalınca, kendi vicdanlarına aykırı olarak böyle bir görüşü kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Burada bir çelişki vardır ve Mevlana tam da bu çelişkiyi saptayarak insanın ikiyüzlülüğünü ve dini konulardaki bazı zafiyetlerden yararlanışını dile getirir. Mevlana'nın bu yaklaşımı başından beri sufilerin dini düşünceye yönelttikleri bir takım eleştirilerle aynı bağlamda değerlendirilebilir. Gerçekte Mevlana bir ihlâs tartışmasıyla meseleyi ele almaktadır. İhlâs sorunu, sufilerin her zaman üzerinde durdukları ana konudur. Öyleyse burada gördüğümüz sorun, ihlâs meselesinin hesaba katılarak teolojik sorunların ele alınması demektir. Bu duruma birçok vesile ile dikkati çeken Mevlana şöyle demektedir:

Şu halde birisi de senin bıyığını tutup yolsa da özür getirse, kendisini mecbur gösterse kabul mü edeceksin?

Tanrı hükmü, sana özür olabiliyorsa âlâ, öğren de bana fetva ver bakalım.

Benim de yüzlerce isteğim, şehvetim var da elim korkudan, Tanrı heybetinden bağlı.

Kerem et de bana şu özrü öğret, elimden ayağımdan düğümü çöz.

Bir sanatı seçmiş, kendine iş edinmişsin. Bu, bir ihtiyarım var, bir düşüncem var demektir.

¹⁸ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 3020-3025.

Yoksa ey iş eri, neden sanatlar arasında o sanatı seçtin?

Ama nefis ve hava ve heves nöbeti gelince, sana yirmi er kuvveti gelir.

Dostun senin bir habbecik menfaatine mâni olur hemen savaş ihtiyarına sahip olur onunla cenge kalkışırsın.

Fakat nimetlere şükür etme nöbeti geldi mi ihtiyarın yoktur; taştan da aşağı bir hal alırsın.

Nihayet cehennem de seni yakıyorum ama hoş gör, beni mazur tut diye öztür getirir.¹⁹

Mesnevi’de tevekkül meselesi de aynı kapsamda değerlendirilir. Tevekkül başından beri sufilerin eleştirildiği konulardan birisi olagelmıştır. Bu yönüyle tevekkülün doğru bir şekilde tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi, kader ve özürlük sorunlarının anlaşılmasında da önemlidir. Mevlana, tevekkülün amel ve ibadet konularında da olmaması gerektiğini söyler. Bu meseleyi çeşitli yerlerde ayrıntılı bir şekilde ele alır ve tevekkülün kesp ve çabayla çelişmeyeceğini dile getirir. Bilhassa tevekkül, ibadet ve ahlak konusunda söz konusunda bir ihmale yol açmamalıdır.

İyi niyetli bir yaklaşım başka inanç sahiplerini anlamak bakımından da önemli sonuçlar taşır. Mevlana’nın bu meseleye bakışını en iyi açıklayan bir örnek, hakikat ile insanın ilişkisini açıklayan fil ve körlük hikâyesinde anlatılır. Körlük ve fil ilişkisi, çeşitli bakımlardan üstünde durulması gereken bir konu olduğu kadar farklı inanç sahiplerinin birbirini anlaması bakımından da önemlidir. Nitekim Mevlana Rum ustalarla Çinlilerin ilişkisini anlatırken de benzer bir örnek vererek farklı yöntem kullanan insanların aynı ortak payda etrafında nasıl bir araya geldiğine dikkat çeker.

Mezheplerin ortaya çıkmasının temel nedeni, İslam söz konusu olduğunda Hz. Peygamber’e izafe edilen bir hadiste belirtilen ‘firka-i naciye’ yani kurtulan firka olma iddiasıdır. Başka bir ifadeyle herkes kurtuluşa erenin kendisi olduğu iddiasıyla diğer mezhepleri eleştirir. İslam tarihindeki mezhep çatışmalarının temel nedeni de budur: Kesin bir doğruluğa sahip olma iddiası ve buna bağlı olarak doğrunun tek olduğu iddiası. Mevlana ise, fil körlük hikâyesinde bu

¹⁹ Mevlana, *Mesnevi*, c. V, beyit 3065-3075.

kesin inançlılığa kuşkuyla bakmak gerektiğine dikkat çeker ve bir an için diğer insanları anlamamızı salık verir. Böyle yaptığımızda hem kendi durumumuzu daha doğru bir şekilde değerlendirecek hem de başkalarını daha iyi bir şekilde anlayacağız.

Sonuç:

Mevlana ve benzeri sufilerin eserleri, kelimelerin kadim sorunlarını basitleştirici ve farklı bir anlatım üslubuyla çözümleyici metinler içerir. Bu yönüyle Mesnevi'yi İslam düşüncesindeki ek çok soruna insanı ve onun duygularını hesaba katan bir yaklaşımla bakan bir kitap olarak görmek, pek çok Mesnevi tasavvurundan birisi sayılabilir. Mesnevi'ye ve Divan'a baktığımızda, Onun İslam düşüncesinin ve bilhassa kelamın geleneksel sorunlarına da basitleştirici ve çözümleyici bir yaklaşım getirdiğine tanık olmaktadır. Bu bağlamda İslam düşüncesinin en önemli sorunlarından birisi olan ve pek çok mezhebin ortaya çıkmasına neden olan kader-özgürlük problemi Mevlana'nın pek çok vesileyle ele aldığı hususlardan biridir. Mevlana, bu gibi sorunları geleneksel tartışmaları hesaba katsa bile, farklı bir yöntemle çözmeye çalışır. Bu yöntemin en önemli unsuru, dini konularda iyi niyet diyebileceğimiz olumlu tavırla yaklaşmaktır. Bu metotla, pek çok noktada sonuçsuz kalan cedelci ve kanıtlamacı yöntem yerini, dini konuların ele alınışında iyi niyet ve samimiyete bırakarak, yükümlü müminin rolünün artırılması amaçlanır.